

Δημήτρης Γ. Παναγιωτόπουλος, *Οι αγρότες στην ελληνική ιστορία. Από την Επανάσταση στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, εκδόσεις Πατάκη, 2022, 448 σελ.

Οι αγρότες στο κέντρο της ιστορίας

Από την ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

Το βιβλίο Οι αγρότες στην ελληνική ιστορία είναι μια ώριμη σύνθεση η οποία συνδυάζει την πρόσφατη έρευνα του συγγραφέα με τη γνώση που έχει συσσωρευθεί από πολυετή έρευνα για τα προηγούμενα βιβλία του. Είναι μια πανοραμική αλλά καθόλου γενικευτική σύνθεση για τους ανθρώπους της υπαίθρου, για το πώς οι αγρότες ενσωματώνονται στο ελληνικό κράτος μετά το 1830 και γίνονται αρχικά πολίτες του και, εν συνεχεία, ενεργά μέλη και του πολιτικού συστήματος.

Είναι μια στενάχωρη αλήθεια το γεγονός ότι όλα τα ιστοριογραφικά ρεύματα τα οποία διεκδικούν ένα ρόλο πρωτοπορίας είτε μεταθέτοντας το κέντρο βάρους της έρευνας μακριά από τις ελίτ που ασκούν ηγεμονικό ρόλο στα άλλα κοινωνικά στρώματα, είτε επικαλούμενα την κοινωνία σε αντίστιξη με το κράτος, είτε αναζητώντας τη φωνή των ταπεινών και σιωπηλών κοινωνικών υποκειμένων μέσω των εγω-ιστοριών (Ego-histories), σπανίως ασχολούνται με τον αγροτικό κόσμο, δηλαδή με τον κόσμο που συνιστά τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού των δυτικών κοινωνιών μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αφήνοντας το έργο αυτό στους ανθρωπολόγους και τους κοινωνιολόγους. Η έλλειψη αυτοαναφορικών πηγών συνιστά πραγματική αλλά εξαιρετικά αδύναμη και μερική αιτιολογία. Πρόκειται για αναντιστοιχία και παράδοξο της ελληνικής τουλάχιστον ιστοριογραφίας, το οποίο δεν έχει ακόμη εξηγηθεί γιατί συμβαίνει.

Ας διευκρινίσουμε ότι οι αγρότες εδώ δεν νοούνται μόνο ως μέλη της κοινωνίας των πολιτών αλλά και ως μέλη που στηρίζουν, ιδιαίτερα στις αρχαϊκές συνθήκες παραγωγής και επικοινωνίας του 19ου αιώνα, την επιβίωση και την αναπαραγωγή του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής κοινωνίας, είτε ως παραγωγοί είτε ως φορολογούμενοι. Αυτή η παραμέληση μπορεί να ερμηνευθεί, τουλάχιστον εν μέρει, εστιάζοντας στην ιδεολογική της προέλευση. Το γεγονός ότι οι ιστορικές πρωτοπορίες που καθοδηγούν την κοινωνία κατά κανόνα ανήκουν στα στρώματα των πόλεων απαξιώνει τον κόσμο της υπαίθρου ως ιστορικό υποκείμενο. Στη μαρξιστική θεωρία τα υποκείμενα που οδηγούν την ιστορία, εκείνα δηλαδή τα οποία έχουν να παίξουν έναν «ιστορικό ρόλο», είναι πρώτα η αστική τάξη και στη συνέχεια οι ερ-

γάτες της βιομηχανίας των πόλεων και όχι οι αγρότες οι οποίοι αρχικά ήταν καταδικασμένοι, στη θεωρία, να εξαλειφθούν και αργότερα να φουτοζωθούν στη σκά του αστικού καπιταλισμού. Με άλλα λόγια, την ιστορία την οδηγεί ο αστός της πόλης, ο εργάτης της πόλης και ο καπιταλισμός των πόλεων, ποτέ ο αγρότης της υπαίθρου. Αυτό είναι μια θεωρητική κληρονομιά η οποία βαρύνει μέχρι σήμερα ακόμη και στις μη μαρξιστικές προσεγγίσεις.

Ο Δημήτρης Παναγιωτόπουλος ανατρέπει αυτή τη θεωρητική βεβαιότητα ήδη από την αρχή, με τον τίτλο του βιβλίου του. Το βιβλίο του δεν είναι «Η γεωργία στην ελληνική ιστορία» αλλά *Οι αγρότες στην ελληνική ιστορία*. Αναβιβάζει, δηλαδή, τους αγρότες στην επιφάνεια ως δρώντα υποκείμενα της ιστορίας: δημιουργούν την ιστορία και δεν ακολουθούν απλά τις εξελίξεις που χαράσσουν άλλα ιστορικά υποκείμενα. Από αυτή την άποψη, η ανάγνωση του βιβλίου του Δημήτρη Παναγιωτόπουλου είναι μια προτροπή να ερμηνεύσουμε τον ελληνικό νεωτερικό κόσμο από τη σκοπιά του πολυπληθέστερου – επί σχεδόν δύο αιώνες – και πλέον αγνοημένου κοινωνικού στρώματος των αγροτών.

ΑΓΡΟΤΕΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο αφορά τον 19ο αιώνα, το δεύτερο τον 20ό. Στο πρώτο μέρος εξετάζεται η πορεία του ελληνικού αγρότη και κτηνοτρόφου από την προεπαναστατική κοινωνία των χωρικών, η οποία παράγει κυρίως για αυτοκατανάλωση διατηρώντας συχνά μια σχέση με την αγορά, σε μια αγροτική κοινωνία ενταγμένη στο νεωτερικό κράτος που δημιουργήσε η ελληνική Επανάσταση – η οποία διαμόρφωσε τα βασικά χαρακτηριστικά του κόσμου της υπαίθρου και, κυρίως, δημιούργησε μια ευρεία τάξη ανεξάρτητων καλλιεργητών, κατόχων μικρών και

μεσαίων εκμεταλλεύσεων (σ. 76).

Η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση, εκείνη του 1871 με την οποία διανεμήθηκαν οι εθνικές γαίες, δεν ανέτρεψε τη δομή της ιδιοκτησίας και της αγροτικής εκμετάλλευσης στην ελληνική ύπαιθρο, αντίθετα την ενίσχυσε. Η ιδιομορφία της ελληνικής γεωργίας, ωστόσο, έγκειται στο ότι η πορεία της ήταν στενά συνδεδεμένη με την πορεία συγκρότησης του ίδιου του κράτους. Αυτό πρακτικά σημαίνει αφενός τη σταδιακή ενσωμάτωση των χωρικών στο νεωτερικό κράτος που δημιουργήθηκε το 1830 (οι θεσμικές μεταβολές είναι ένας τρόπος ενσωμάτωσης της ιδιοκτησίας και των ανθρώπων της), αφετέρου την προσαρμογή του αρχικού θεσμικού και κοινωνικού πλαισίου στα νέα εδάφη που ενσωματώνονταν σταδιακά στο αρχικό κράτος. Από αυτή την οπτική, το αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας ήταν οξύ, είχε όμως ρηχές γαιοκτημονικές ρίζες και στρατηγικές (σ. 98-101, 192-198).

Το θεσμικό πλαίσιο της αγροτικής ιδιοκτησίας δεν ήταν, παρ' όλα αυτά, η μόνη παράμετρος που προσδιόρισε την ανάπτυξη της γεωργίας τον 19ο αιώνα. Εξηγώντας τη σημασία της κατακερματισμένης αγροτικής ιδιοκτησίας και καλλιέργειας (σ. 97) ο συγγραφέας εισάγει την παράμετρο του φυσικού περιβάλλοντος. Χωρίς γεωγραφικούς νετεριμνισμούς, συμμερίζεται τη διαλεκτική γεωγραφία (possibilisme) του Vidal de la Blache και του Lucien Febvre η οποία, αργότερα, μέσω του Μπροντέλ, θα συναντηθεί με την οικολογική σκέψη που δέχεται την αλληλεπίδραση ανθρώπινης ανάγκης και φυσικού περιβάλλοντος, προβληματική που συχνά υποβαθμίζεται στις αναπτυξιακές θεωρίες της γεωργίας.

Η ανάπτυξη της γεωργίας τον 19ο αιώνα γνώρισε μεγέθυνση της παραγωγής, ιδιαίτερα των εμπορευματικών καλλιεργειών – κυρίως σταφίδα –, αλλά προσέκρουσε σε οριομενά δομικά χαρακτηριστικά

της ελληνικής οικονομίας όπως το υψηλό κόστος εργασίας – απόρροια της χαμηλής δημογραφικής πυκνότητας και της ενισχυμένης παρουσίας της μικρής ιδιοκτησίας –, το υψηλό κόστος του χρήματος (σ. 111-115) αλλά και η καθυστερημένη σύζευξη γεωργίας - βιομηχανίας για την παραγωγή και διάδοση γεωργικών εργαλείων και μηχανημάτων (σ. 142-148). Ο Παναγιωτόπουλος προσθέτει έναν ακόμα παράγοντα, την καθυστερημένη ανάπτυξη του κράτους, μέσω θεσμών όπως το υπουργείο Γεωργίας (σ. 123-132). Όπως εύστοχα επισημαίνει, η ιδιωτική πρωτοβουλία διεθνώς προηγήθηκε του κράτους στην ενθάρρυνση και βελτίωση της κατάστασης της γεωργίας ήδη από τον 18ο αιώνα. Συνεπώς, η καθυστερημένη ίδρυση του υπουργείου Γεωργίας, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά σε όλες τις δυτικές χώρες, δεν σήμαινε κρατική αδιαφορία. Απλώς, έως τα μέσα του 19ου αιώνα, η γεωργία θεωρούνταν πεδίο ιδιωτικού ενδιαφέροντος των ισχυρών γαιοκτημόνων. Ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* δεν μέμφεται το οθωμανικό Δημόσιο για την κατάσταση της γεωργίας και των γεωργών αλλά τους προύχοντες. Το κράτος άρχισε να υποκαθιστά αυτή την κοινωνική ομάδα σταδιακά. Γι' αυτό δεν είναι παράξενο ότι, π.χ. στην Αγγλία, χώρα στην οποία το πολιτικό και κοινωνικό βάρος των γαιοκτημόνων ήταν μεγάλο και η γεωργία της πρωτοπόρος, το υπουργείο Γεωργίας ιδρύθηκε αρκετά καθυστερημένα, δύο χρόνια μετά το αντίστοιχο ελληνικό υπουργείο, το 1919. Εφόσον λοιπόν η γεωργία ήταν ως τον 19ο αιώνα αντικείμενο ιδιωτικού ενδιαφέροντος, το έρωτημα να μετατοπιστεί στην ευθύνη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού για την αφύπνιση και διάδοση των γεωργικών καλλιεργειών τις οποίες η Ευρώπη κατακτούσε τον 18ο αιώνα, όχι μόνο μέσω της ανάπτυξης

της Φυσικής Ιστορίας (ταξινόμική, εξελικτική...), αλλά και χάρη στη δημιουργία μιας «δημόσιας σφαίρας» της γεωργίας με πρότυπα αγροκήπια, γεωργικές εταιρείες, διαλέξεις, καλλιεργητικές και τεχνολογικές καινοτομίες, ταξίδια κ.ά. Σε αυτό το πεδίο ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός υστέρησε, εφόσον οι προτεραιότητές του ήταν η αφύπνιση της κοινωνίας και όχι η ανάπτυξη της γεωργίας. Συνεπώς, η Ελλάδα, τις πρώτες δεκαετίες, δεν καθυστέρησε να ιδρύσει αγροτικούς θεσμούς. Καθυστέρησε να δημιουργήσει μια δημόσια σφαίρα της γεωργίας: εταιρείες, έκδοση περιοδικών, διοργάνωση εκθέσεων – πράγματα που άρχισαν να εμφανίζονται από τα μέσα του 19ου αιώνα (σ. 125-132). Άλλωστε, το κράτος ήταν παρόν από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του στο κοινωνικό σκέλος υποστήριξης των ανθρώπων της γεωργίας.

Ο ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου εξετάζονται τα ζητήματα της αγροτικής ανάπτυξης και της κοινωνικής αποκατάστασης των αγροτών τον 20ό αιώνα. Εδώ, ο ρόλος του κράτους είναι κεντρικός. Εκτός από τα κοινωνικά και τα πολιτικά ζητήματα του ελληνικού 20ού αιώνα που σχετίζονται με την υπαίθρο (επίλυση αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία, αποκατάσταση προσφύγων, πολιτικοποίηση και ριζοσπαστικοποίηση του κόσμου της υπαίθρου), υπάρχουν όψεις της σχέσης κράτους-αγροτών που συμβαδίζουν με ανάλογες τάσεις στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο: ιδρύονται υπηρεσίες και όργανα παρέμβασης για τη διατήρηση ζητημάτων σχετικών με την πλήρη ενσωμάτωση των αγροτών στο κράτος και στην αγορά, δεδομένα που ίσχυαν μόνο μερικώς τον 19ο αιώνα. Η εξάλειψη, στο Μεσοπόλεμο, της ληστείας, που ταλαιπώρησε και δυσφήμησε τη χώρα τον 19ο αιώνα, είναι σύμπτωμα της πλήρους διεύθυνσης του κράτους στον οικονομικό και κοινωνικό χώρο της υπαίθρου. Τώρα το κράτος είναι υπεύθυνο και αρμόδιο για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας στην οποία θα δώσει προβάδισμα κατά τον Μεσοπόλεμο. Κατά την περίοδο αυτή, ιδιαίτερα σε κλίμα παγκόσμιας ύφεσης, όταν η σιτάρκεια αναβιβάζεται σε ύψιστη προτεραιότητα πολλών χωρών, ο ενεργός ρόλος του κράτους και ο κρατικός παρεμβα-

1941, Κρήτη. Αγρότης οργώνει το χωράφι του.

τισμός εντοπίζεται όχι μόνο στις αναπτυξιακές πολιτικές και στα δημόσια έργα για τη γεωργία αλλά και στη στήριξη του αγροτικού εισοδήματος, στην αντιμετώπιση δηλαδή των προβλημάτων που ανακύπτουν από την πλήρη ενσωμάτωση των αγροτών στις αγορές (σ. 214-222). Μάλιστα, η σχετική προστασία που προσέφερε στον αγρότη η μικρή ιδιοκτησία και μια μακροχρόνια κοινωνική προστασία του από το πολιτικό σύστημα της χώρας μπορούν να εξηγήσουν την έλλειψη αγροτικού κινήματος και την καθυστέρηση στη ριζοσπαστικοποίηση της υπαίθρου.

Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί ήταν έργο κρατικής πρωτοβουλίας και όχι αίτημα ενός κινήματος. Όπως γράφει ο Δ. Παναγιωτόπουλος, η δημιουργία και ενίσχυση των αγροτικών συνεταιρισμών «δεν προήλθε από τη βάση, ως αποτέλεσμα δηλαδή της ανάπτυξης της επαγγελματικής και συλλογικής συνείδησης των αγροτών, αλλά επιβλήθηκε από το κράτος» (σ. 227). Παρά ταύτα, η ίδρυση των συνεταιρισμών σταδιακά «πολιτικοποίησε» τους αγρότες, με συνέπεια η απόπειρα δημιουργίας αγροτικού κόμματος να εκμηδυνιστεί «ως η πολιτική έκφραση μιας υπό διαμόρφωση αγροτικής ταξικής συνείδησης» (σ. 229). Οι δομικές αλλαγές που επήλθαν κατά το Μεσοπόλεμο είναι σημαντικές: νέες καλλιεργητικές τεχνικές, εντατικοποίηση,

αναδιάρθρωση καλλιεργειών κ.ά., με άμεσες συνέπειες στις στρεμματικές αποδόσεις και στην αύξηση του όγκου της παραγωγής.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και παρότι η κρατική πολιτική προέταξε τη βιομηχανία έναντι της γεωργίας, ο κόσμος της ελληνικής υπαίθρου εισήλθε σε φάση διαθρωτικών αλλαγών, των σημαντικότερων στην ιστορία του, αφού για πρώτη φορά μεταβλήθηκαν ορισμένα «ιστορικά» χαρακτηριστικά της υπαίθρου: σημαντική μείωση του αγροτικού πληθυσμού, μεγέθυνση του αγροτικού κλήρου, εκβιομηχάνιση της παραγωγής, ευρεία διάδοση των αγροχημικών, όλα αυτά μέσα από το τρίπτυχο «εντατικοποίηση, συγκεντροποίηση, εξειδίκευση». Παράλληλα, ο αγροτικός κόσμος συνδέθηκε στενά με τον ανερχόμενο γίγαντα της αγρο-βιομηχανίας, δηλαδή της βιομηχανίας τροφίμων, ενώ η ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και στη συνέχεια στην ΕΕ έθεσε τη γεωργία και την κτηνοτροφία στις ράγες μιας υπερεθνικής πολιτικής η οποία διαχειρίζεται πλέον, σε μεγάλο βαθμό, τη σχέση των αγροτών με τις αγορές.

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ

Από την πληθώρα θεωρητικών και πραγματολογικών ζητημάτων που θέτει το βιβλίο του Δημήτρη Παναγιωτόπουλου, επέλεξα ένα θεωρητικό ζήτημα που διατρέχει σαν κεντρικός άξονας όλο το βιβλίο: γιατί

δεν εξαφανίστηκαν οι αγρότες υπό το βάρος του αστικού καπιταλισμού, όπως προέβλεπε ο Μαρξ τον 19ο αιώνα; Απαντά ο συγγραφέας:

Σήμερα μπορούμε με μεγαλύτερη ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι οι αγρότες, στη μεγάλη τους πλειονότητα, δεν ήταν παθητικοί παρατηρητές της ιστορίας [...] Ο αγροτικός κόσμος δεν είναι παθητικός δέκτης (το «σακί με τις πατάτες») των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών. [...] Οι αγρότες και η αγροτική κοινωνία αποτελούν πιθανώς το πιο ξεκάθαρο παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο μη καπιταλιστικά, αν όχι αντικαπιταλιστικά, συστήματα παραγωγής επιβιώνουν, έχοντας ως βασικό συνεκτικό στοιχείο στη διαλυτική προαίρεση των εξωτερικών αγορών την εσωτερική ισορροπία κατανάλωσης και παραγωγής.

Δεν είναι τυχαίο ότι ο Παναγιωτόπουλος θέτει το ζήτημα όταν πραγματεύεται την ιστορία των αγροτών στο Μεσοπόλεμο, όταν δηλαδή η ελληνική γεωργία και η μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση, παρά το αυτοκαταναλωτικό σκέλος που διατηρούσε ακόμα, είχε ενσωματωθεί πλήρως στις αγορές. Η απάντηση του συγγραφέα καταδεικνύει την ανταγωνιστικότητα της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης που οφείλεται στην ευελιξία και στην προσαρμοστικότητά της, πολύ πριν οι επιδοτήσεις γίνουν μόνιμο χαρακτηριστικό της αγροτικής πολιτικής. Οι αγρότες δεν κατορθώνουν απλώς να επιβιώσουν αλλά και να οργανωθούν ως διακριτή κοινωνική τάξη, με συνείδηση της θέσης τους και του ρόλου τους στην κοινωνία.

Το βιβλίο *Οι αγρότες στην ελληνική ιστορία*, λόγω χρονικού εύρους και περιεκτικής γραφής δίνει την εντύπωση ότι είναι ένα γενικό εισαγωγικό βιβλίο για τον κόσμο της υπαίθρου. Ωστόσο, πρόκειται για βιβλίο αναφοράς. Είναι ένα μεστό έργο με εμφανή και βαρύνουσα την ερευνητική τεκμηρίωση που απευθύνεται όχι μόνο σε κάθε ενδιαφερόμενο αλλά και στο ειδικό κοινό. Αυτό το τελευταίο θα εντοπίσει στις σελίδες του την πραγμάτευση των βασικότερων θεωρητικών και πραγματολογικών ζητημάτων που έχουν απασχολήσει τους ιστορικούς και τους αγροτικούς κοινωνιολόγους για την κατάσταση και το μέλλον της γεωργίας και των ανθρώπων της στην Ελλάδα. ■